

Ebû Zerr el-Ğifârî Biyografileri Üzerine

MEHMET GÖRMEZ

DOÇ.DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
mehmetgormez@hotmail.com

“İyi yazılmış bir hayat, iyi kullanılmış bir hayat kadar enderdir,” der İngiliz tarihçi Carleye.¹ Zira biyografi, ilk ânda bir kişinin hayatı olarak adlandırılrsa da, kuralları olan bir tarih yazımı türü, bir açıklama usûlü ve genel tarihin önemli bir parçasıdır.

İslam tarihi kaynaklarının, tarihe malolmuş büyük şahsiyetlerin hayatını aktarırken, söz konusu kurallara pek bağlı kaldığını söylemek güçtür. Hele hele hayatı yazılacak kişi İslam tarihinin en üzücü olaylarında rol oynamış, tarih içinde Sünni-Şii ihtilafının sembol ismi olmuş Ebû Zerr el-Ğifârî gibi bir şahsiyet ise, bu, daha da güçtür.² Tarihî rivayetlerin çelişkilerini görmek, tarih yazımına siyaset ve idelolojilerin nasıl karıştığını tespit etmek, mezhep taassubunun tarihî şahsiyetleri ele almada hangi boyutlara vardığını görmek için, Ebû Zerr'in hayatına dair haber ve rivayetlere göz atmak yeterli olacaktır. Söz konusu haber ve rivayetler, aynı zamanda okuyucuya tarih kaynaklarımız ile hadis kaynaklarımız arasında bir mukayese yapma imkânı vermekte ve aynı problemlerin hadis rivayetlerine nasıl yansıdığını da göstermektedir. Ebû Zerr'in hayatında karşılaştığı bütün olumsuzlukların, önceden, Hz. Peygamber tarafından haber verildiğini ifade eden hadis rivayetleri ise, bu işi büsbütün zorlaştırmış ve içinden çıkılmaz bir hâle sokmuştur.³

¹ Léon E. Halkin, *Elements de Critique Historique*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 61.

² Farklı tarih okumaları için bkz. *İdeolojik Tarih Okumaları*, İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu, Ankara 1998, s. 1-15.

³ Söz konusu hadisler için bkz. Mahmûd Şelebî, *Hayâtu Ebi Zerr*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1987, II. baskı.

Söz konusu problemler, Ebû Zerr'in İslam'dan önceki hayatına ve Medine'de Hz. Peygamber'le birlikte geçirdiği dönemlere ait değildir. Zaten tarih, bu dönemlerle ilgili pek fazla bir bilgi de vermemektedir. Asıl problem, Ebû Zerr'in Hz. Peygamber'in vefatından sonraki hayatıyla ilgilidir.

Biz, Ebû Zerr'in, Şam-Mekke ticaret yolu üzerinde ikamet eden Ğıfâr kabilesinden olduğunu, İslam'dan önce de putperestliğe pek iyi bakmadığını, kervanları yağmalamayı ve onlardan aldıklarını yoksul ve fakir kimselere dağıtmayı meslek edindiğini, Hz. Peygamber İslam mesajını yaymaya başlar başlamaz Mekke'ye gelerek Müslüman olduğunu (4. veya 5. Müslüman); kendisine "Bu işi gizle! Biz güçlenince sana haber veririz." denildiği hâlde, Müslüman olduğunu Kâbe'de ilan ettiği için eziyet ve işkencelere uğradığını, kabilesine gitikten sonra Hendek Savaşı'nda Medine'ye gelerek Müslümanlara iltihak ettiğini ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar da ondan ayrılmadığını biliyoruz.⁴ Ancak, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçiminde nasıl bir tavır takındığını bilmiyoruz. Bilhassa Hz. Osman döneminde, Şam'a neden gönderildiğini, Şam valisi Mu'âviye'ye karşı nasıl bir hareket başlattığını, Mu'âviye'nin talebi üzerine Medine'ye tekrar neden celbedildiğini bilmiyoruz. Medine'ye döndüğünde Hz. Osman'ın huzurunda özel mülkiyet ve kamu mallarının keyfi kullanımını konusunda ne tür tartışmalara giriştiği, Ubeyy b. Ka'b'a "Ey Yahudi çocuğu! Dinimi sen mi bana öğreteceksin?" diyerek neden onun üzerine yürüdüğü; dahası, Rebeze'ye neden sürgün edildiği ve orada nasıl vefat ettiği meçhulümüzdür. Zira tarihçilerimiz bu olayların meçhul kalmasının hayrımıza olduğunu ifade etmişlerdir. Taberî ve İbnu'l-Esîr gibi iki büyük tarihçimizin bu konuda söylediklerini ibretle nakletmek yerinde olacaktır.

Taberî, tarihinde, Hicret'in otuzuncu yılı olaylarını değerlendirirken şöyle der:

Bu sene, Ebû Zerr ve Mu'âviye arasında, Mu'âviye'nin onu Şam'dan Medine'ye sürmesi gibi olaylar yaşandı. Bunun pek çok sebebi anlatılır. Ancak, bunlara yer vermeyi hoş karşılamadım (*kerihtu zikrahâ*).

Taberî, daha sonra Mu'âviye'yi bu konuda mazur gösterenlerin haberlerine yer verdiği hâlde, Ebû Zerr'i haklı gösterenlerin haberlerine yer vermemiştir. Mu'âviye'yi mazur gösteren haberlerde, Ebû Zerr'in tamamen Abdullâh b. Sebe' tarafından yönlendirildiği iddia edilmektedir.⁵

İbnu'l-Esîr ise *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserinde aynen şöyle der:

Bu yıl, Ebû Zerr ile ilgili anlatılanlar yaşandı. Mu'âviye'nin onu Şam'dan taredtirmesinin pek çok sebebi anlatılır. Mu'âviye'nin ona küfrettiği, onu ölümle tehdit ettiği, Şam'dan Medine'ye bineksiz gönderdiği ve çok çirkin bir şekilde Medine'den sürgün edildiği anlatılır. Bütün bunları nakletmek sa-

⁴ Bunlar bütün tarih kaynaklarında yer almaktadır. En doğru sıralamayı Muhammed Ali Esber, *Helkara'te Ebû Zerr* adlı kitabında derlemiştir (Dâru'l-asâle, Beyrut 1985, II. baskı).

⁵ Bkz. Taberî, *Târîh*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire, ty., IV. 283.

hih değildir. Sahih olsa dahi bu konuda Hz. Osman'ın mazur sayılması gerekir. Zira imama düşen, raiyyesini tedip etmektir. Başka özürleri de olabilir. Bunlar, Hz. Osman'a dil uzatmak için birer gerekçe olamaz. Bu sebeple, bu olayları nakletmeyi uygun görmedim.⁶

Mes'ûdî'nin objektif gibi görünen değerlendirmeleri bir tarafa bırakılırsa, Şii tarihçilerin ise bu konularda çok daha farklı bir tasvir içine girdikleri muhakkaktır. Ancak, bu detaylara girmek, bu yazının çerçevesini aşacaktır. Tarihî rivayetler o derece çelişkiler arz etmektedir ki, bu çelişkileri çözemeyen Maxime Rodinson: "Ebû Zerr'in hayatı konusunda tarih ile efsane arasını ayırt edemeyecek bir konumdayız," deme durumunda kalmıştır.⁷

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında 'İslam sosyalizmi' modası yayılmaya başlayınca, Ebû Zerr el-Ğifârî'nin hayatını ele alan kitaplar da âdeta bir patlama yaşanmıştır. Şüphesiz, bunun en büyük sebebi, Ebû Zerr'in mal, sermaye, özel mülkiyet, sosyal adalet gibi konularda özgün fikirler savunması ve bu fikirleri uğruna hayatını feda etmesidir. Kısaca, Ebû Zerr'e göre, bir kimsenin asli ihtiyaçlarından fazla mal ve sermaye biriktirmesi caiz değildir, herkes fazlasını yoksul ve fakirlere vermekle mükelleftir. Zengin, sadece malının zekâtını vermekle kurtulamaz. Kamu malları, devletin keyfi tasarrufuna göre harcanamaz. Onun eşit olarak fakirlere dağıtılması elzemdır.⁸ İşte bu fikirler, 'İslam sosyalizmi' tezini savunanları heyecanlandırmış ve tabir caizse, eli kalem tutan herkes, Ebû Zerr'in hayatına dair bir kitap kaleme almıştır. Öyle ki, sonunda Mısır'da hükümet bu tür kitapların toplumu ifsat ettiği gerekçesiyle Ezher'den müsadere için fetva talebinde bulunmuş ve Ezher Fetva Komisyonu H. 1387 yılında hükümetin istediği doğrultuda bir fetva vermiştir.⁹ Fetva Komisyonunun söz konusu kitaplarla yetinmeyip Ebû Zerr'in fikir ve düşüncelerini de mahkum etmesi mânidardır. Hz. Osman'ın, Ebû Zerr'i Rebeze'ye sürgün etmesi hakkında aynen şöyle denmiştir:

Hz. Osman onu, "Def-i mefsedet, celb-i maslahattan evladır." kaidesine uygun olarak sürgün etmiştir.¹⁰

Şimdi bu eserlerden tespit ve temin edebildiklerimizin bir listesini sunmaya ve önemli gördüğümüz bazılarını da tanıtmaya çalışacağız:

1. Abdulhalîm Mahmûd, *Ebû Zerr el-Ğifârî ve ş-şuyû'yye*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1976.
2. Muhammed Alî es-Sûrî, *Aşdağı ehli zamānihî Ebû Zerr el-Ğifârî el-iştirâkiyyu'l-muṭārid*, el-Muessesetu'l-Arabiyye, Beyrut 1979.

⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kāmil fî't-tārîh*, III. 56.

⁷ Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm* (Arapça çevirisi), Beyrut 1968.

⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Aktaş, *Ebû Zerr ve ârâ'uhû fî's-siyâseti ve'l-iktisâd*, Mektebetu'l-Aksâ, Amman 1981.

⁹ *Vakit Gazetesi*, Mısır, 1948, sayı: 2.

¹⁰ Fetvanın tam metni için bkz. el-Aktaş, *age.*, s. 261-673.

3. Muhammed Alî Esber, *Hel kare'te Ebâ Zerr*, Dâru'l-Asâle, Beyrut 1985.
4. Mahmûd Şelebî, *Hayâtu Ebû Zerr*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1980.
5. Muhammed Cevâd Âlu'l-Fakîh, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Dâru'l-Funûn, Beyrut 1980.
6. Abdulmecîd Muhammed el-Aktaş, *Ebû Zerr el-Ğifârî ve ârâ'uhû fî's-siyâseti ve'l-iktisâd*, Mektebetu'l-Aksâ, Amman 1981.
7. Munîr el-Gadbân, *Ebû Zerr el-Ğifârî ez-zâhidu'l-mucâhid*, Zerka 1970.
8. Alî Nasîruddîn, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Bağdad, ty.
9. Ahmed el-Hamsâvî, *Abkariyyetu Ebî Zerr el-Ğifârî*, Matba'atu Haşşâb, Feccâle, ty.
10. Muhsin el-Emîn, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Dâru'l-Avde, Beyrut, ty.
11. Kadrî el-Kal'acî, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Dâru'l-Hikme, Beyrut, ty.
12. Sâlih Azzâm, *Şehîdu'l-kelime Ebû Zerr el-Ğifârî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1966.
13. Muhammed Azraf, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Dakka 1980.
14. Alî b. Sâ'ib, *en-Nebze fî tercemeti Ebî Zerr ve târihi*, Rebez Riyâd 1407.
15. Alî Rızâ Allâhyârî, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Tahran 1964.
16. Muhammed İştihârdî, *Şehîd-i Rebeze*, Kum 1974.
17. A.J. Cameron, *Abu Dharr al-Ghifari an Emamination of his Image in the Hagiography of Islam*, Londra 1973.
18. Abdullâh es-Subeytî, *Ebû Zerr el-Ğifârî*, Mektebetu'l-İcâriyye, Sûr t.y.
19. Abdulhâmid Cûde es-Sehâr, *el-İştirâkiyyu'z-zâhid Ebû Zerr el-Ğifârî*, Mektebetu Mısır, Kahire, ty.

Bütün bunlardan, Türk okuyucunun şansına, Arapçadan Fransızcaya, Fransızcadan Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye yapılan bir çeviri düşmüştür. İşin daha da garibi, çevirinin kapağında yazar olarak, kitabı Farsçaya çeviren Ali Şeriatî'nin isminin geçmesidir. Gerçi mütercim kitaba yazdığı sunuşta, bunun kendince makul görünen bir izahını yapmış gibi görünse de, aslı ile mukayese edildiğinde, bunun doğru olmadığı, Ali Şeriatî'nin Hüseyniye-yi İrşâd'da Ebû Zerr ile ilgili iki konuşmasının kitaba ilave edilmesinin, onu kitabın yazarı konumuna çıkaramayacağı da bilinmelidir. Biz bu çeviriyi Farsça çevirisi ile mukayese etmiş değiliz; ancak, kitabın aslı olan Arapçası ile mukayese edildiğinde, üç dil arasındaki fark kadar aslından uzaklaştığı müşahede edilmektedir.

Kitabın asıl muhtevasına gelince, 152 sayfa olan eser 'İslam sosyalizmi' (*el-İştirâkiyyetu'l-İslâmiyye*) kavramını ele alan 40 sayfalık bir değerlendirmeye başlıyor. İhvân-ı Muslimîn'in lideri Hasan el-Bennâ'nın kitaba takriz yazması, onu daha da önemli kılmıştır. Bennâ, kitabın sadece Ebû Zerr'in biyografisini kaleme almak için yazılmadığının farkında olarak takrizde şunları yazmıştır:

Bu kitap, aslında İslam sosyalizmini ele almak için yazılmıştır. Avrupa'nın uyanışına damgasını vuran sosyalist düşünceler, insaf ölçüleri içinde doğru olarak irdelenmekte, hayır ve şer yönleri tefrik edilmektedir.

Eser akademik bir çalışma değildir. Yazar, retorik ağırlıklı bir söylemle 19. yüzyılın sosyal adaletsizliğini Ebû Zerr el-Ğifârî'nin ağzından dile getirme çabası

içindedir. Ebû Zerr'in hayatının her safhası; emek, sermaye, sosyal adalet mefhumları ışığında ele alınmış ve özel mülkiyete karşı bir tavır geliştirilmiştir. Ebû Zerr'in hayatıyla ilgili haber ve rivayetlerin çelişkileri, yazarı pek ilgilendirmemiştir. Kısaca, Ebû Zerr'in hayatını araştıranlar için ilmî bir kaynak olmaktan uzaktır.

Anılan kitaplar arasında ciddiye alınabilecek en önemli eser, Ezher'de, 1981 yılında yapılan bir doktora tezidir. Daha sonra 1985 yılında Ürdün'de Mektebu'l-Aksâ tarafından basılan tezin adı *Ebû Zerr el-Ğifârî ve ârâ'uhû fî's-siyâseti ve'l-iktisâd*'dır (Ebû Zerr el-Ğifârî ve Siyasi ve İktisadi Görüşleri). Toplam 543 sayfa olan bu eser, dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Ebû Zerr'in hayatı oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır. Şii kaynakların tamamen yok sayılması, bu bölümün en büyük eksikliği olmuş, dolayısıyla, daha önce ifade edilen çelişkili haber ve rivayetler problemi bu eserde de halledilmemiştir.

İkinci bölümde Ebû Zerr'in siyasi görüşleri irdelenmiştir. Ebû Zerr'in her hâlife döneminde nasıl bir tavır içinde olduğu, bilhassa Hz. Osman ve onun Şam vâlisi Mu'âviye'ye karşı yönelttiği eleştiriler detaylı olarak incelenmiştir. Ancak, burada da Ehl-i Sünnet'in genel tavrına bağlı olarak, haklı haksız kategorilerine girmeden, tavsifi bir şekilde her iki tarafın görüş ve düşüncelerine yer verilmiş ve herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.

Üçüncü bölümde Ebû Zerr'in önceki bölümlerde anlatılan hayatı ışığında, mal, sermaye, özel mülkiyet ve sosyal adalet konularındaki görüş ve düşünceleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, bilhassa Ebû Zerr'in görüşlerinin farklı bir ictihad olduğu göz önünde bulundurularak, ona bu ictihadlarında rehberlik eden ayet ve hadislerin her açıdan ele alınmış olması, oldukça tatmin edicidir. Ayrıca, yazar, bu bölümde Ebû Zerr'in görüşlerini Hz. Osman'ın mali politikalarıyla mukayese etmiş ve Ebû Zerr'in hatalı olduğunu ispat yoluna gitmiştir. Ancak, söz konusu ispat girişiminin ikna edici olduğunu söylemek güçtür.

Dördüncü ve son bölümde ise, Ebû Zerr'in mal, sermaye, özel mülkiyet, eşitlik ve sosyal adalet ile ilgili görüş ve düşünceleri, çağdaş akımlarla mukayese edilmek suretiyle, onun komünist, sosyalist gibi kalıplara sığmayacağı ve Ebû Zerr'i bu gibi ideolojilere yamamanın ne derece yanlış olduğu izaha çalışılmaktadır. Diğer bir çalışma, Mahmûd Şelebî'nin kaleme aldığı *Hayâtu Ebî Zerr* adlı eserdir. Kitabın ilk baskısı (1976) doğrudan *İştirâkiyyetu Ebî Zerr* (Ebû Zerr'in Sosyalizmi) başlığını taşıyor. Ancak, 1987'lere gelindiğinde 'İslam sosyalizmi' kavramı güncelliğini kaybetmiş olmalı ki, ikinci baskıda *Ebû Zerr'in Hayatı* başlığı kullanılmış ve Beyrut'ta (Dâru'l-Ceyl) basılmıştır. Kitap, tarih ve hadis kaynaklarından toplanan Ebû Zerr'e dair diyaloglardan oluşmaktadır. Ebû Zerr'in, Hz. Peygamber'le, kendi arkadaşlarıyla, Hz. Osman ve Mu'âviye gibi muanzları ile yaptığı bütün konuşmalar, canlı bir diyalog üslûbu içinde verilmiştir. 31. sayfada "Sosyalizmin İlk Huzmeleri" başlığı altında, Ebû Zerr'e yön veren ayet ve hadislere yer verilmiştir. Bilimsel bir çalışma olmadı-

ğı için, kaynak değeri olmamakla birlikte, söz konusu diyalogların kaynakları bulunmak suretiyle yararlanılabilir. Zira bütün bu diyalog ve konuşmaları bir arada bulabileceğimiz başka bir eser mevcut değildir.

Bir diğer çalışma ise, Muhammed Cevâd Âlu'l-Fakîh'in, *Ebû Zerr el-Ğifârî remzu'l-yakaza fi'd-đamîri'l-insânî* (Dâru'l-Funûn, Beyrut 1980) adlı eseridir. Şii bakış açısıyla, Şii ve Sünni kaynaklara müracaat etmek suretiyle hazırlanmıştır. Yazar, kitabın giriş kısmında Ebû Zerr el-Ğifârî biyografileri üzerine şu ifadelerle yer vermiştir:

Ebû Zerr'in hayatına dair kaleme alınanlar yeteri kadar kapsamlı çalışmalar değildir. Bu konuda yazılan kitapları okudum ve gördüm ki, bazıları işin hikâye kısmıyla ilgilenmişlerdir. Bazıları Ebû Zerr'in hayatındaki devrimcilik yönünü öne çıkarırken, bazıları da onu bir rahip ve mutasavvıf olarak takdim etmeye çalışmıştır. Bazılarında ise zenginlerden nefret eden, kin ve intikam peşinde koşan bir şahsiyet olarak sunulmuştur. Bütün bunlar, Ebû Zerr'in kişiliğinden çok, yazarların kendi düşüncelerini yansıtmıştır.

Ne var ki, bu eser incelendiğinde, aynı eleştirilerin kapsamı dışında kalmadığı görülecektir. Şia'nın, Erkân-ı Erbaa'dan (dört büyük/temel sahabe)¹¹ biri olarak kabul ettiği Ebû Zerr el-Ğifârî, bu eserde, Şii görüşlerin bir öncüsü olarak ele alınmıştır. Bir şahsiyetin Şii ve Sünni kaynaklara göre nasıl farklı anlatıldığını görmek için bu çalışmaya bakılabilir. Rivayetlerin iki mezhebin kaynaklarında nasıl farklılık arz ettiğini görmek bakımından bu eser faydalı bir çalışmadır.

Ebû Zerr'in hayatını ele alan diğer bir eser, Muhammed Alî Esber'in, *Hel kare'te Ebâ Zerr* (Dâru'l-Asâle, Beyrut 1985²) adlı çalışmasıdır. Kitap, sosyalizmin kısa tarihçesini vererek başlar ve İslam'daki sosyal adalet fikrinin sosyalizmle ilişkisini irdeleyerek devam eder. Sosyalizm ile 'İslam sosyalizmi' olarak adlandırılan düşüncenin benzerlikleri ve ayrıldıkları noktalar tahlil edilir. Yazara göre, bu ilişkiyi farklı boyutlarıyla ele alabilmek için, Ebû Zerr el-Ğifârî'nin hayatı üzerinde yoğunlaşmak kaçınılmazdır.

Alî Esber'in bu çalışması, özellikle rivayetler arasındaki çelişkileri yakalamak ve kendine özgü bir metodla çelişkilere işaret etmek açısından önemlidir. Yazar, tarihçilerin bu konuları naklederken içine düştükleri zaafın farkındadır ve Ebû Zerr'le ilgili yazılan diğer kaynaklardan da yararlanarak, yer yer onları eleştirmiştir.

Sonuç olarak, İslam tarihinin en temel kaynakları, Ebû Zerr el-Ğifârî'nin hayatını bir bütün olarak doğru bir şekilde bize aktarmayı uygun görmemişlerdir. Modern zamanlarda yazılanlar ise, biri dışında, tarihî rivayetlerin çelişkilerini görmezlikten gelerek, Ebû Zerr'i daha çok İslam sosyalizmine dair söylemlere alet etmişlerdir. Ebû Zerr konusunda ciddi araştırmalara duyulan ihtiyaç devam etmektedir.

¹¹ Söz konusu sahabiden diğer üçü; Selmân-ı Fârisî, Mikdâd ve Ammâr b. Yâsir'dir.